

KRZYSZTOF PAWEŁ WOŹNIAK
Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego

O ŁÓDZKICH PROTESTANTACH W XIX W. — POLEMICZNIE*

Abstrakt: Rozwój i zróżnicowanie społeczności protestanckiej w tworzącej się metropolii przemysłowej, jaką stawała się Łódź w latach 1820–1914, nie były dotąd przedmiotem pogłębionych badań. Wydana w 2014 r. książka Hanny Krajewskiej stara się wypełnić tę lukę, opisując poszczególne denominacje oraz dziedziny i formy szczególnej aktywności ich członków: ewangelizację i edukację. Nie jest to próba udana. Wadliwa jest koncepcja pracy, w której nie zdefiniowano kluczowego pojęcia „ewangelizacja”, zaliczając do niej praktycznie wszystkie przejawy działalności wspólnot wyznaniowych, łącznie z dokonaniem na polu edukacji.

Słowa kluczowe: historia Łodzi; protestantyzm; historia protestantyzmu; edukacja; szkolnictwo religijne.

Abstract: The development and differentiation of the Protestant community in the emergent industrial metropolis of Łódź (1820–1914) has not until now been the topic of in-depth research. The book by Hanna Krajewska endeavours to fill this gap by describing particular denominations as well as the domains and forms of the activity of their members: evangelization and education. This, however, is an unsuccessful attempt, starting with the erroneous notion of the publication, which does not define the key concept of “evangelization” but encompasses all symptoms of the pursuits of the religious communities, including education.

Keywords: history of Łódź; Protestantism; history of Protestant Christianity; education; religious schooling.

Przez długi czas, aż do lat dziewięćdziesiątych XX w., środowisko łódzkich protestantów nie było przedmiotem uwagi polskich historyków. Zainteresowani mogli czerpać wiedzę z niemieckojęzycznych publikacji wydanych w Polsce przed 1939 r. bądź publikowanych w Niemczech po II wojnie światowej i opierających

---

* Hanna Krajewska, *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa 2014, Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, ss. 541 + il. nlb.

się z konieczności na dawnej bazie źródłowej. Zwiastunem zmiany były dwie książki Tadeusza Stegnera prezentujące środowisko ewangelików polskich w Królestwie Polskim i zróżnicowaną narodowościowo społeczność ewangelików warszawskich¹. O licznej i niegdyś bardzo znaczącej w Łodzi społeczności protestanckiej pisał nieco wcześniej ks. Henryk Czembor, ale opierał się niemal wyłącznie na dawnej literaturze niemieckiej². Wątki łódzkie pojawiły się również w syntetycznym opracowaniu ks. Woldemara Gastparego, ale były raczej zasygnalizowaniem problemów niż próbą ich analizy³. Dopiero obchodzona w 1997 r. siedemdziesiąta rocznica powstania luterańskiej parafii św. Mateusza, jedynej prawnej spadkobierczyni wszystkich parafii tego wyznania czynnych niegdyś na terenie Łodzi, przyniosła tom studiów wykraczających poza kronikarskie relacje o dziejach Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Łodzi. Kolejne lata, wraz ze wzrostem zainteresowania wielokulturowością, poszukiwaniem „korzeni” i dostrzeżeniem wartości dziedzictwa kulturowego, zaowocowały podjęciem pogłębionych badań i publikacjami ich wyników.

Wydana w 2014 r. książka Hanny Krajewskiej, stanowiąca portret zbiorowy środowiska łódzkich protestantów w latach 1815–1914, budzi zainteresowanie poprzez swoją obszerność, jak i rekomendacje opiniujących ją do druku recenzentów: Elżbiety Alabrudzińskiej i Jacka Soszyńskiego. W podzielonej na pięć tematycznych rozdziałów pracy Autorka zajęła się siedmioma denominacjami protestanckimi, obecnymi w mieście i uchwytnymi źródłowo. Są to: luteranie, kalwiniści, wyznawcy Wolnego Kościoła Reformowanego, herrnhuci (bracia morawscy), baptyści, adwentyści i Społeczność Chrześcijańska. Poszczególne części pracy poświęcone są: prezentacji Łodzi i jej protestanckich mieszkańców (rozdział 1), polityce państwa wobec protestantów (rozdział 2), rozwojowi organizacyjnemu łódzkich protestantów (rozdział 3), szkolnictwu protestanckiemu w Łodzi (rozdział 4), formom życia religijnego wspólnot protestanckich (rozdział 5). Taki układ tekstu wymagał ogromnej dyscypliny redakcyjnej, by uniknąć powtórzeń. Z zadania tego Autorka wywiązała się z różnym skutkiem.

Już tu zasygnalizować trzeba zasadniczą wątpliwość natury metodologicznej i konstrukcyjnej. Budzi ją potraktowanie przez Autorkę Społeczności Chrześcijańskiej jako podobnej rangą i znaczeniem do innych, czynnych w Łodzi denominacji protestanckich. Informacja o tej grupie wyznaniowej, pomieszczona w rozdziale „Łódź i jej protestanccy mieszkańcy”, w ogóle nie odnosi się do Łodzi! (s. 92–93). Także i dalsze, zdawkowe wiadomości przekonują, że Społeczność Chrześcijańska była ruchem religijnym o charakterze gromadkarskim, to

---

¹ T. Stegner, *Polacy ewangelicy w Królestwie Polskim 1815–1914*, Gdańsk 1992; idem, *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*, Warszawa 1993.

² Ks. H. Czembor, *Dzieje luteranizmu w Łodzi*, „Rocznik Teologiczny” 19, 1977, z. 2, s. 20–67; idem, *Dzieje ewangelicyzmu w Łodzi (od początków do 1939 r.)*, „Kalendarz Ewangelicki” 1979, s. 217–225.

³ Ks. W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do I wojny światowej*, Warszawa 1977.

jest bez uporządkowanej struktury organizacyjnej, bez sieci parafialnej, i odgrywała rolę zupełnie marginalną. Zaspokajała ona duchowe potrzeby tych spośród luteranów, którym najbliższy był pietystyczny styl pobożności, polegający na spotkaniach w małych grupach (gromadkach), często w mieszkaniach prywatnych, by wspólnie czytać Biblię i snuć rozważania religijne. Właściwym miejscem dla opisu tej wspólnoty powinna być część poświęcona „innym” (s. 93–94), choć i ona, w formie nadanej przez Autorkę, budzi rozliczne zastrzeżenia, o czym dalej.

Istotnym mankamentem książki jest brak określenia granic Łodzi, której obszar był w opisywanym okresie kilkakrotnie powiększany (1825, 1840, 1906). Deklaracja Autorki: „Niekiedy dla lepszego zrozumienia działań opisano aktywność Kościołów w miejscach, które dopiero później zostaną inkorporowane do miasta” (s. 19) wskazuje na brak precyzyjnej metody badawczej. Takie podejście sprawiło, że pominięte zostały m.in. organicznie zrosnięte z Łodzią i formalnie inkorporowane w 1915 r. stutysięczne Bałuty. W ich obrębie funkcjonowało przed 1914 r. pięć kantoratów, a w kolonii Grabieniec czynna była nieprzerwanie od 1800 r. najstarsza w obecnych granicach Łodzi szkoła ewangelicka. Jej dobrze udokumentowane źródłowo dzieje mogłyby dostarczyć interesujących spostrzeżeń dotyczących kształtowania się relacji między luteranami a katolikami⁴. Jakby dla przeciwwagi H. Krajewska poświęciła wiele uwagi roli, jaką w kształtowaniu się oblicza łódzkiego protestantyzmu odegrała Nowosolna, wieś inkorporowana w granice Łodzi dopiero w 1988 r.

Wątpliwość budzi data 1815 r. jako progowa dla omawianych w książce zagadnień. Zacerpnięta z historii politycznej cezura nie ma żadnego znaczenia dla dziejów miasta, w którym pierwsi protestanci pojawili się w 1823 r. Trzy lata wcześniej zapadła decyzja o utworzeniu w Łodzi osady fabrycznej, co umożliwiło osiedlanie się w niej cudzoziemskich rękodzielników i ta data (1820) wyznacza początek Łodzi przemysłowej, wieloetnicznej.

Cele pracy sformułowane zostały jasno. Autorka postanowiła odpowiedzieć na pytania: „Jak idea pracy wpływała na rozwój i funkcjonowanie miasta, jaką rolę odgrywali protestanci, jaki był ich wkład w rozwój własnej społeczności, a także życia religijnego i kulturalnego miasta” (s. 16). Wyjaśnić trzeba od razu, że pierwsze pytanie pozostało bez odpowiedzi. Co prawda odwołała się Autorka do zmodyfikowanej przez siebie tezy Maxa Webera o wpływie protestantyzmu „na postęp cywilizacyjny w zachodniej Europie” (s. 18), ale jest to praktycznie jedyne w książce nawiązanie do kwestii protestanckiego etosu pracy, które to określenie także w tekście się nie pojawia. O ile pojęcie edukacji nie budzi wątpliwości co do znaczenia, o tyle ewangelizacja jest definiowana w różny sposób przez teologów różnych wyznań, religioznawców, historyków

---

⁴ AP Łódź (dalej: APL), Łódzka Dyrekcja Szkolna, sygn. 629, 630, 631. Zob. też: M. Sygulski, *Sprawa zapewnienia deputatu drewna dla ewangelickiej szkoły elementarnej w kolonii olęderskiej Grabieniec koło Łodzi w latach 1834–1852*, „Zeszyty Wiejskie” 9, 2004, s. 95–118.

Kościółów. Z istniejących definicji Autorka nie wybrała żadnej, przyjmując „wielość znaczeniową ewangelizacji” (s. 17). W konsekwencji ważne (vide podtytuł książki) sprawy edukacji, oświaty, szkolnictwa ujmując najczęściej jako dziedziny ewangelizacji, określanej nawet jako „część procesu wychowawczego” (s. 17). W innych przypadkach edukacja traktowana jest jako dopełnienie ewangelizacji, „realizowanej przez posługę słowną”, której trzeba stworzyć odpowiednie warunki (s. 17). Warunkami tymi jest, zdaniem Autorki, cała praktycznie aktywność społeczności protestanckich, poczynając od wybudowania kościoła po „udzielanie chrztów, confirmacji, ślubów, pogrzebów” (s. 133). W takim ujęciu, zacierając różnicę między ewangelizacją a edukacją, monografia stała się linearną chronologicznie opowieścią o dziejach poszczególnych społeczności protestanckich w Łodzi, traktowanych jako odrębne całości. Uznać więc trzeba tytułowe „między” za mało fortunne. Opowiadając się za wzajemnym przenikaniem się ewangelizacji i edukacji, z pewnością byłoby połączyć je spójnikiem „i”.

Podstawa źródłowa monografii wywołuje wrażenie bogactwa wykorzystanych materiałów. Składają się na nie archiwalia z 15 archiwów (w większości zagranicznych), źródła drukowane, prasa, opracowania, materiały z wywiadów. Odrębną kategorię źródeł stanowią katechizmy, moralitety, kazania, ale ich treść nie jest w pracy komentowana. W przypadku archiwów należałoby zasygnalizować, że Archiv der Deutschen aus Mittelpolen und Wolhynien in Mönchengladbach zostało zamknięte, a jego zbiory przejęła w 2009 r. Martin-Opitz-Bibliothek w Herne. Wśród opracowań zwraca uwagę duża liczba drobnych artykułów o charakterze popularnym, zamieszczanych w niemieckich periodykach kojarzonych przed 1989 r. ze środowiskami ziomkowskimi. Ich wartość dokumentacyjna jest podrzędna, ponieważ opierają się na praktycznie zamkniętym, od dawna znanym zasobie źródłowym. Stanowią natomiast mogące interesujące źródło do dociekań nad trwałością dziedzictwa kulturowego pielęgnowanego przez dawnych łódzkich protestantów⁵. Z opracowań pominiętych przez Autorkę, a ważnych w kontekście omawianych przez nią zagadnień, wymienić można kilkanaście stosunkowo świeżej daty⁶. W bardzo szerokim zakresie korzystała Autorka

⁵ K.P. Woźniak, *Śladami Niemców w Łodzi i w Polsce środkowej. Dziedzictwo miejsca, czasu i ludzi w praktyce akademickiej*, w: *Przyszłość wielokulturowości w Polsce? Nowe wyzwania dla antropologii kulturowej i etnologii*, red. D. Angutek, Wrocław-Zielona Góra 2016, s. 77-87.

⁶ Ks. P. Zwoliński, *Rola wychowawczo-oświatowa duszpasterzy łódzkich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, w: *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. S. Gala, Łódź 1998, s. 185-206; M. Budziarek, *Konfessionelle Koexistenz in Lodz im 19. und 20. Jahrhundert*, w: *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820-1939. Eine schwierige Nachbarschaft*, red. J. Hensel, Osnabrück 1999, s. 269-282; H. Karczyńska, *Osadnictwo braci czeskich i morawskich w zachodniej i środkowej Polsce*, w: *Geografia historyczna a badania społeczno-gospodarcze*, red. J. Szczepankiewicz-Battek, Legnica-Łódź 2009, s. 39-53; eadem, *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII-XX wieku. Z dziejów ruchu religijnego herrnhutów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i na świecie*, Warszawa 2012; *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010; J. Sosnowska, *Działalność społeczna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności*

z prasy, zwłaszcza konfesyjnej. Poza kwerendą pozostawiła wydawany w Herrnhut w latach 1856–1923 „Missionsblatt aus der Brüdergemeinde”, przynoszący informacje m.in. o podróżach herrnhuckich kaznodziei do współwyznawców w Królestwie Polskim. Bardziej uważny wgląd w bibliografię przekonuje, że nie jest ona wykazem materiałów wykorzystanych w tekście, lecz bibliografią tematyczną. Zawiera ona kilkadziesiąt publikacji, które w tekście zostały przywołane nie więcej niż jeden raz (często wcale), służących jedynie udokumentowaniu, że o czymś pisano. Niektóre zapisy bibliograficzne mogą rodzić przypuszczenie, że publikacja nie jest znana Autorce z autopsji. Np. pod wymienionym w indeksie i bibliografii nazwiskiem „Toeplitz B.” (s. 514) kryje się Berta Toeplitzka, autorka powieści *Lodzer Typen* (1913), od niedawna dostępnej także w języku polskim⁷. Tytuł relacji Henryka Vimarda brzmi *Łódź, polski Manchester* (s. 404 przyp. 271), nie *Łódź, polski Manchester* (w bibliografii publikacja została pominięta). Wydaje się też, że korzystanie z zasobów bibliotecznych określonych księżnic nie powinno upoważniać do sformułowań typu: „W Bibliotece Instytutu Herdera w Marburgu znajduje się” (s. 25), czy „W Bibliotece Narodowej w Pradze znajdują się” (s. 28), gdyż zapisy takie sugerują, że wymienione przez Autorkę czasopisma są dostępne wyłącznie we wskazanych miejscach. W rzeczywistości znaleźć je można (w kompletach) w innych bibliotekach, choćby w Staatsbibliothek w Berlinie czy w Deutsche Bücherei w Lipsku (druki niemieckie), bądź w bibliotece Uniwersytetu Karola w Pradze (druki czeskie).

Analiza bazy źródłowej, skonfrontowana z treścią książki, rzuca światło na warsztat Autorki. Wykład, oparty na literaturze, głównie niemieckiej, inkrustowany jest źródłami, z których większość wykorzystana była już wcześniej przez innych badaczy (T. Stegnera, Helenę Karczyńską, Krzysztofa Pawła Woźniaka, a zwłaszcza Eugenię Podgóorską w pracach dotyczących szkolnictwa) i niczego nowego wniesić nie może. Wymownym przykładem niech będą wszystkie wykorzystane przez H. Krajewską archiwalia petersburskie. Cztery posyty, o sygnaturach częściowo błędnie cytowanych, są tożsame z całkowicie wyzyskanymi w publikacjach przez piszącego te słowa⁸. Dokumenty z piątego posyту przywołanego przez Autorkę (fond 821, opis 5, delo 1789), zawierającego korespondencję w sprawie poszukiwania przez łódzkich ewangelików reformowanych lokalu na dom modlitwy, nie znalazły nawet wzmianki w tekście książki (s. 216–221)⁹. Inne źródła (archiwalia estońskie, czeskie, z Herrnhutu)

(1885–1940), Łódź 2011; K.P. Woźniak, „Ein feste Burg ist unser Gott”. O religijności rodziny Scheiblerów i Herbstów, w: *Filmowy pałac ziemi obiecanej*, red. E.M. Bładowska, t. 1: *W stronę Scheiblerów*, Łódź 2011, s. 135–160; K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną, Pilicą a Wisłą od lat 70. XVIII w. do 1866 r. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013.

⁷ B. Teplitzka, *Portrety łódzkie*, oprac. M. Półroła, Łódź 2008.

⁸ B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak, *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*, Łódź 2002, s. 11–40; K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo*, s. 206, 212, 214–216 i in.

⁹ 12 (25) maja 1903 r. przedstawiciele społeczności braci morawskich: Franz Kindermann, Gustaw Keiser, Herman Radke i Ferdynand Watzelman, w deklaracji złożonej przed komisarzem III cyrkułu policji, wyrazili zgodę na czasowe odbywanie nabożeństw

pozwołyły Autorce na uzupełnienia treści znanych z opracowań niemieckich, czeskich, polskich. Natomiast cennymi i wiele wnoszącymi do dziejów trzeciej parafii luterańskiej w Łodzi okazały się niewykorzystywane dotychczas materiały z archiwum miejscowej parafii oo. jezuitów. Zdumiewa pominięcie przez Autorkę (także w bibliografii) dwóch jej opracowań, z których jedno — obszerne, źródłowe studium o szkolnictwie, zostało kilkakrotnie wykorzystane bez powołania się na pierwodruk¹⁰. Dotyczy to m.in. akapitów poświęconych szkołom przyfabrycznym i szkołom rzemieślniczo-niedzielnym (s. 300, 309), będących dosłownymi powtórzeniami z wcześniejszego opracowania Autorki (s. 75, 74).

W rozdziale pierwszym zawarła Autorka krótkie omówienie dziejów Łodzi przemysłowej wraz ze wstępną prezentacją wszystkich denominacji protestanckich obecnych w mieście w latach 1815–1914. Wydaje się, że taka kompozycja rozdziału nie jest dobrym rozwiązaniem. Charakterystyki poszczególnych wyznań zwracają uwagę na różne, nieporównywalne cechy. Przynoszą informacje różniące się stopniem szczegółowości o zasadach wiary, historii kształtowania się danego wyznania, dziejów wyznawców na ziemiach polskich, pojawienia się ich w Łodzi. Ten brak usystematyzowania charakterystyk sprawia, że część z informacji powtarza się w dalszych partiach tekstu.

Zdawkowo, na niespełna jednej stronie druku (s. 93–94), przedstawieni zostali „wyznawcy innych wyznań protestanckich”. Z tekstu wynika, że „innymi” są dla Autorki wszyscy nie należący do kręgu omawianych siedmiu denominacji. Stanowisko takie nie wydaje się słuszne. Na przełomie XIX i XX w. pojawiły się inicjatywy instytucjonalnego zorganizowania nowych grup religijnych, wywodzących się z historycznie ukształtowanych denominacji. Te nowe odłamy to także „inni”, zarówno dla władz państwowych, jak i dla władz kościelnych. Świadczy o tym wzmózniona korespondencja prowadzona na wszystkich szczeblach administracji i dotycząca zjawiska formowania się nowych grup religijnych. Powstał wówczas Wolny Kościół Reformowany, uznany przez władze rosyjskie, ale nie utrzymujący żadnych kontaktów z Synodem Ewangelicko-Reformowanym w Królestwie Polskim. Jego członkowie wywodzili się ze zboru zelowskiego, nazywani byli braćmi czeskimi, utrzymywali dość bliskie kontakty z Ewangelickim Kościołem Czeskobraterskim działającym na terenie Czech. W Łodzi bracia czescy posiadali dom modlitwy, mieszczący się w prywatnym mieszkaniu jednego z członków wspólnoty. Była ona nieliczna, nie przekraczała liczby 30 wiernych. Mieszkająca w Łodzi społeczność identyfikująca się z tradycją postrzeganą z zewnątrz jako

---

w domu modlitwy herrnhutów przez wiernych ewangelicko-reformowanych, przy czym zastrzegli sobie prawo do odwołania tej zgody, gdy uznają to za stosowne (Rossijskij gosudarstwennyj istoriczeskij archiw, Sankt Peterburg, fond 821, opis 5, nr 1789, k. 2).

¹⁰ H. Krajewska, *Szkoły i nauka religii — udział łódzkich protestantów w procesie kształcenia młodzieży 1820–1914*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 40, 2000, s. 59–86. Pominęła też Autorka inny swój tekst *Otto Heike i Kościół Ewangelicki w Łodzi*, zamieszczony w zbiorze *Otto Heike — „Niemiecki dziennikarz z Łodzi” jako historyk*, red. B. Kwoka, Herne 2004, s. 59–66, i nie uwzględniła zawartych tamże źródłowych ustaleń Bernarda Sobiczewskiego, powtarzając dezinformujące opinie o Heikem.

„ewangelicko-reformowana”, mimo że bardzo nieliczna, była bardzo zróżnicowana wewnętrznie. Wynikało to z wielości tradycyjnych nurtów, od husytyzmu począwszy, pielęgnowanych przez członków zboru. Na tym tle dochodziło do częstych podziałów, rozłamów, które słabo udokumentowane, przysparzają dziś wielu kłopotów interpretacyjnych. W tekście książki znaleźć można dowody na istnienie różnych powiązań np. między Bohumilem Prochązką, kaznodzieją Wolnego Kościoła Reformowanego, a Społecznością Chrześcijańską (s. 275–277), ale pozostawione są bez jakiegokolwiek komentarza¹¹. Od 1909 r. konsolidował się w Łodzi, niedostrzeżony przez H. Krajewską, Wolny Kościół Ewangelicko-Luterski Nieodmiennej Konfesji Augsburskiej, nazywany Kościołem Staroluterskim, stawiający sobie za cel utrwalanie niemczyzny wobec widocznej, postępującej polonizacji miejscowego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego¹². Jego zwolennicy zarzucali miejscowym pastorom zbyt liberalne traktowanie nauk Marcina Lutra oraz odejście od tradycji m.in. poprzez nazywanie pastora księdzem, a superintendenta — biskupem. Kościół Staroluterski okrzepł organizacyjnie w latach międzywojennych, ale jego działalność znaczone była konfliktami ze środowiskiem luterskim¹³. W 1913 r. pojawili się w Łodzi Badacze Pisma Świętego, ale wybuch wojny zdeorganizował zawiązującą się wspólnotę¹⁴. Z kolei wspomniani przez Autorkę menonici istotnie nie byli w Łodzi widoczni. Żyli w rozproszeniu, w Królestwie Polskim byli społecznością zanikającą, trudno uchwytną statystycznie, rzadko pojawiającą się w źródłach¹⁵. Z nielicznych wzmianek wiadomo jednak, że w 1818 r. menonici mieszkali w Retkini, Rokiciu, Wiskitnie, czyli we wsiach, które z czasem znalazły się w granicach Łodzi¹⁶. Byli też menonici w bezpośrednim sąsiedztwie miasta: w osadzie młynarskiej Rexul, leżącej między Zgierzem a Łodzią, w Piątkowisku, Rypułtowicach, Kudrowicach. W 1913 r. na Bałutach mieszkało 7 menonitów (5 kobiet, 2 mężczyzn)¹⁷.

Wobec istnienia obszernej literatury trudno znaleźć uzasadnienie dla przypominania pierwszego stulecia przemysłowej Łodzi, zwłaszcza w taki

---

¹¹ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*, Łódź 2014, s. 457–460; I. Wieczorkowska, „Społeczność ewangelicko-reformowana w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku”, Łódź 2000 (praca magisterska w archiwum Katedry Historii Polski XIX w. Uniwersytetu Łódzkiego).

¹² S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 685–687.

¹³ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Łódzkie chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w latach 1914–1939*, w: *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, s. 81–82.

¹⁴ Ibidem, s. 107.

¹⁵ W. Marchlewski, *Menonici w Polsce. (O powstaniu społeczności menonickiej Wymysła Nowego)*, „Etnografia Polska” 30, 1986, z. 2, s. 129–145; P. Fijałkowski, *Menonici na Mazowszu (od połowy XVIII w. do 1945 r.)*, „Rocznik Mazowiecki” 13, 2001, s. 233–258; E.L. Ratzlaff, *Im Weichselbogen. Mennonitensiedlungen in Zentralpolen*, Winnipeg 1971.

¹⁶ AGAD, Komisja Województwa Kaliskiego, sygn. 1704, k. nlb.

¹⁷ APL, Akta gminy Radogoszcz, sygn. 802, k. nlb.

sposób, jaki zaprezentowała Autorka. Pomijając skopiowanie w rozdziale drugim (s. 96–97) długiego fragmentu rozdziału pierwszego (s. 41–42), łącznie z towarzyszącymi mu przypisami, wskazać trzeba szereg zasadniczych błędów w wykładzie. Dawno zarzucony, niepoprawny jest termin „koloniści”, używany przez Autorkę na oznaczenie osadników przemysłowych. Już w 1916 r. Natalia Gąsiorowska, analizująca jako pierwsza w historiografii polskiej problem osadnictwa przemysłowego w miastach Królestwa Polskiego przed 1830 r., posługiwała się określeniami „osadnictwo fabryczne”, „osadnicy”¹⁸. Widziała w nich społeczność zasadniczo różniącą się od niemieckich chłopów osiedlających się we wsiach zakładanych „sposobem kolonialnym” (z reguły jako wsie liniowe) i nazywanych w źródłach osiemnasto- i dziewiętnastowiecznych „kolonistami”. Warto zauważyć, że w dawnej historiografii niemieckiej obie kategorie migrującej na ziemię polskie ludności niemieckiej nazywane były kolonistami, a sam proces ich osiedlania nazywano kolonizacją, nadając jej znaczenie niemieckiej misji cywilizacyjnej na Wschodzie¹⁹. Nie jest prawdą, jakoby w czasach Księstwa Warszawskiego powstawać miały w okolicach Łodzi „nowe osady” zasiedlane przez przybyszów z krajów niemieckich, a władze Księstwa prowadziły aktywną politykę pozyskiwania fachowców (s. 15, 40–41), których „liczebność stale rosła” (s. 62). Księstwo Warszawskie nie było w stanie wywiązać się z zobowiązań wobec kolonistów wiejskich osiadłych w czasach pruskich, a stały niedobór środków finansowych związany ze stanem wojny nie pozwalał myśleć o żadnych inwestycjach, poza celami militarnymi²⁰. Polonizacji nazw niemieckich osad założonych przez Prusaków w latach 1793–1806 dokonano nie w czasach Księstwa Warszawskiego (s. 40), ale w wyniku postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego z 2 maja 1820 r., najczęściej tłumacząc je dosłownie. Mimo wielkich zasług Rajmunda Rembielińskiego dla Łodzi to nie on „zdecydował o produkcji bawełny” i nie on „zapropozował pożyczki” przybyszom (s. 43)²¹. Antoni Ostrowski to nie „ówczesny pamiętnikarz” (s. 45), lecz jeden z głównych aktorów na scenie politycznej i gospodarczej Królestwa Polskiego, teoretyk i praktyk, założyciel osady fabrycznej, później miasta, Tomaszowa Mazowieckiego²². Towarzystwo Kredytowe Miasta Łodzi nie było bankiem!

¹⁸ N. Gąsiorowska, *Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim. Osadnictwo fabryczne*, „*Ekonomista*” 22, 1922, 1, s. 37 i in.

¹⁹ K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo*, s. 10–11.

²⁰ R. Kowalczyk, *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*, Łódź 2010; K.P. Woźniak, *Niemieckie osadnictwo*, s. 103–121; P. Oleńczak, *Napoleońska twierdza Modlin w dobie Księstwa Warszawskiego. Wielka rozbudowa w latach 1811–1812*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku*” 2, 2004, s. 195–229.

²¹ K. Woźniak, *Inicjatywy przemysłowe Rajmunda Rembielińskiego w Łodzi w latach 1820–1830*, w: *Rajmund Rembieliński. Jego czasy i jego współcześni*, red. A. Barszczewska-Krupa, Warszawa 1989, s. 61–95; idem, *Źródła finansowania przemysłu włókienniczego w okręgu łódzkim do lat pięćdziesiątych XIX wieku*, RDSG 49, 1988, s. 41–64.

²² R. Kotewicz, *Antoni Ostrowski (1782–1845). Ziemiańin — przemysłowiec, założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*, Warszawa 1995.

(s. 51)²³, a tytuł pierwszej łódzkiej gazety, nieortograficznym zapisem sygnalizujący wieloetniczność miasta („Łódzkie Ogłoszenia — Łódzer Anzeiger”), brzmi inaczej niż podany (s. 51).

Pozbawione podstaw jest poszukiwanie oznak procesu polonizacji łódzkich osadników przed 1830 r. (s. 65). W zauważalnej skali zjawisko to pojawi się dopiero w drugiej połowie XIX w. W uproszczony, zaczerpnięty z języka potocznego sposób posłużyła się Autorka terminem „lodzermensch”, nie dostrzegając jego złożonej konotacji²⁴. Nieprawdziwy, bałamutny jest obraz formowania się łódzkiej burżuazji pochodzenia niemieckiego. W ujęciu Autorki jest to proces skokowy, nie mający niczego wspólnego z ciągłością przemian społecznych. Twierdzi bowiem Autorka, że wielka burżuazja niemiecka wywodziła się „z dawnych osadników z pierwszej połowy XIX wieku”, natomiast „średnia burżuazja niemiecka [- -] przybyła do Łodzi w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych” (s. 71). W rzeczywistości był to proces ciągły, modelowany koniunkturą gospodarczą, a nie jakimś grupowym „przybyciem do Łodzi”²⁵. Ten nieciągły, rwany sposób interpretowania zmian społecznych zastosowała Autorka także w odniesieniu do problematyki wyznaniowej. Arbitralna i nieprawdziwa jest ocena rewolucji 1905–1907 r. „Rewolucja zakończyła się przegraną”, twierdzi H. Krajewska, nie dostrzegając całego kompleksu konsekwencji społecznych (np. wolności zrzeszania się, ułatwień w zakresie organizacji szkolnictwa, a nade wszystko zmian w mentalności całego społeczeństwa Królestwa Polskiego), istotnych dla omawianych w książce zagadnień. Na potwierdzenie swojej tezy przywołała Autorka kilka publikacji polskich i niemieckich (s. 58, przyp. 52). Problem w tym, że wskazane w nich fragmenty nie odnoszą się do rewolucji²⁶. (Do sprawy nierzetelności w aparacie krytycznym przyjdzie jeszcze wrócić, gdyż wskazany przypadek nie jest wyjątkiem). To wszystko nie przeszkodzi Autorce, by 300 stron dalej napisać ogólnikowo, że „nowe przepisy [- -] wywarły duży

²³ S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994, s. 105–108.

²⁴ K.P. Woźniak, *Nieśmiertelny „Lodzermensch” i inne figury. Uwagi nad książką Moniki Kucner pt. Literatura «ziemi obiecanej». Twórczość niemieckojęzycznych łodzian w XIX i na początku XX wieku*, „Rocznik Łódzki” 62, 2015, s. 223–225.

²⁵ A. Słoniowa, *Problemy liczebności, narodowości i wewnętrznego zróżnicowania burżuazji łódzkiej w drugiej połowie XIX w.*, w: *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 3, red. R. Kołodziejczyk, Wrocław 1983, s. 121–144; K.P. Woźniak, *Burżuazja łódzka, polska, europejska*, w: *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, red. M. Jakóbczyk, K. Kuropatwa-Pik, C. Pawlak, Łódź 2012, s. 47–65.

²⁶ Przywołany passus z pracy Dariusza Matelskiego, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999, s. 32–37, omawia osadnictwo Niemców w zaborze rosyjskim; fragment pracy O. Heike, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen 1979, s. 46–49, dotyczy zakładania szwabskiej wsi Łaznowska Wola; podręcznikowe opracowanie Henryka Chałupczaka i Tomasza Browarka, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, na s. 124–125 omawia początki formowania się mniejszości niemieckiej; publicystyczna praca S. Gorskiego, *Niemcy w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908, zawiera we wskazanym miejscu (s. 22–27) ogólną charakterystykę społeczeństwa Łodzi.

wpływ na rozwój życia społecznego” (s. 358). Warto więc dopowiedzieć, że był to wpływ na tyle „duży”, że mając za podstawę ukaz carski z 17 marca 1906 r., zezwalał np. wspólnocie ewangelicznych chrześcijan na oficjalną działalność. Trudno też dociec, dlaczego H. Krajewska twierdzi, że przepisy te „stosowano zaledwie w ciągu trzech lat” (s. 358), skoro obowiązywały do I wojny światowej. Błędne jest twierdzenie Autorki, że „w drugiej połowie XIX w. polityka rosyjska była wyraźnie bardziej powściągliwa w stosunku do nowych denominacji” i dopiero od 1905 r. wszystkie wyznania cieszyły się takimi samymi swobodami (s. 21). Czym zatem wytłumaczyć systematycznie poszerzane w latach 1868–1896 prawa dla baptystów, aż po oficjalne ich uznanie? Czym tłumaczyć ustępstwa (1874) wobec staroobrzędowców, rozrywających spójność religii państwowej — prawosławia? Błędne jest także stwierdzenie, że luteranie, reformowani i herrnhuci „mogli funkcjonować dzięki rozporządzeniom Ministerstwa Spraw Zagranicznych bądź pozwoleniom gubernatora” (s. 22). Organem właściwym był departament spraw duchownych obcych wyznań (Diepartament duchownych dzieł inostranych ispowiedanij) w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych.

Autorka patrzy na Łódź jako na miejsce, do którego przez cały badany okres napływały grupy nowych jej mieszkańców, stanowiące jednocześnie ukształtowane już zbiorowości połączone więzią religijną. „Dopiero w II połowie XIX wieku pojawiły się inne [poza luteranami — K.P.W.] grupy protestanckie, tworząc kolejne elementy mapy wyznaniowej miasta” (s. 18). Teza taka nie odpowiada rzeczywistości udokumentowanej licznymi źródłami. Już w pierwszej fazie rozwoju Łodzi (do 1830–1832 r.) pojawili się w niej imigranci deklarujący przed burmistrzem nie tylko przywiązanie do swoich małych ojczyzn (Poznańskie, Śląsk, Morawy, Czechy, Saksonia, Hesja, Badenia), ale i związek z określonym wyznaniem. Większość przybyszów stanowili luteranie, ale byli też katolicy (głównie ze Śląska) i herrnhuci (z Saksonii i Czech). Braćmi morawskimi byli mieszkańcy podłódzkiego Ksawerowa, Stoków i Nowosolnej (obecnie w granicach Łodzi), Łaznowskiej Woli, Kolonii Gałkówek²⁷. Ewangelicy reformowani osiedli w Wiączyńniu. Już w latach trzydziestych XIX w. poprzez ustanowienie wikariusza znającego język niemiecki udało się zażegnać konflikt wywołany brakiem liturgii w tym języku dla łódzkich Niemców katolików²⁸. Tak więc teza o wyłącznie luteranśkim charakterze najstarszej grupy łódzkich osadników kierujących się do Łodzi i w jej pobliże jest fałszywa.

Bardzo uproszczona jest teza Autorki, że Łódź była „atrakcyjna dla nowych grup religijnych” dzięki swojej otwartości, koegzystencji różnych narodowości, multietniczności. „Nowi przybysze nie byli postrzegani jako zagrożenie” (s. 57). Pomijam wzmiankowane już wyżej rzekome pojawianie się *deus ex machina* „nowych przybyszów”. To nie atrakcyjność Łodzi jako miejsca miała podstawowe znaczenie dla formowania się nowych społeczności wyznaniowych, lecz

²⁷ AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 1402, k. nlb.; K. Woźniak, *Wiejskie zaplecze Pabianic w I połowie XIX w.*, „Pabianiciana” 1, 1992, s. 71–72.

²⁸ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Łódź wielowyznaniowa*, s. 218–219.

ogromne zróżnicowanie mieszkańców, we wszystkich kulturowych wymiarach „inności”. W tak dużym skupisku, jakie stanowiła Łódź ze swoimi przedmieściami, znaleźć się musieli przedstawiciele różnych światopoglądów, szukający swojej samoidentyfikacji, odwołujący się do różnych tradycji rodzinnych, środowiskowych. Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XIX w. to okres rodzenia się nowych ideologii (socjalizm, syjonizm, nacjonalizm), „nowinkarstwa” religijnego, znajdujących recepcję także na gruncie łódzkim. W kręgu protestanckim, obok umacniania się baptyzmu, takim *novum* było pojawienie się adwentystów. Do licznych rozłamów doszło w łonie Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. Z kolei Kościół rzymskokatolicki próbował stawić czoła pierwszej od czasów średniowiecza herezji, za jaką uznano rozwijający się żywiolowo, głównie w Łodzi i okręgu łódzkim, mariawityzm. Przełom XIX i XX w. to okres szczególnie żywych poszukiwań identyfikacji religijnej przez wielu łódzian. O takich poszukiwaniach świadczy zarówno słabnąca więź z własnymi wspólnotami parafialnymi (stąd rozwój i wzmożona działalność misji wewnętrznych), jak i systematycznie rosnąca liczba konwersji religijnych²⁹. Uproszczona i powierzchowna jest konstatacja, obecna w literaturze przedmiotu i powtórzona przez Autorkę, że nowe wyznania przyciągały osoby niezbyt silnie związane ze swoimi macierzystymi kręgami religijnymi. Tak interpretowany jest np. wzrost społeczności baptystów, do której przystępowano z różnych denominacji, zwłaszcza luteranckiej (s. 89, 94). Pogłębiona analiza źródłowa ujawnia, że problem konwersji religijnej był znacznie bardziej złożony, wielokierunkowy, czego dowodem mogą być przypadki przechodzenia z baptyzmu na luteranizm, rejestrowane w łódzkiej parafii św. Jana już w latach 1887–1889³⁰. Nie znajduje potwierdzenia źródłowego teza Autorki, jakoby „Kościół Ewangelicko-Augsburski odnotowywał wiele konwersji ze strony żydów i częściowo katolików” (s. 94, 171). W przebadanych przez siebie 375 aktach konwersji udokumentowanych w łódzkich parafiach luteranckich w latach 1856–1889, nie znalazłem ani jednego, który dotyczyłby wyznawców judaizmu³¹.

H. Krajewska mnoży pytania retoryczne (s. 16, 20–22, 57), na które odpowiedzi wprowadzono do obiegu naukowego na tyle już dawno, że zdążyły się w nim dobrze zakorzenić. Zabieg, który prawdopodobnie miał służyć ożywieniu narracji, sprawia, że wywody Autorki ocierają się o naiwność. Częste są powtórzenia, nierzadko w obrębie tej samej strony („w miejscach, gdzie mieszkało niewielu wiernych, zakładano kantoraty nazywane filiałami [–]. W Łodzi, ze względu na małą liczbę wiernych, założono najpierw kantorat, który nazwano

²⁹ V. Krech, M. Schlegel, *Auf der Suche nach dem „wahren Selbst“. Über den Zusammenhang von Konversion und der Konstitution religiöser Identität*, w: *Religiöse Konversion. Systematische und fallorientierte Studien in soziologischer Perspektive*, red. H. Knoblauch, V. Krech, M. Wohlrab-Sahr, Konstanz 1998, s. 169–194.

³⁰ APŁ, Parafia i stowarzyszenia z terenu łódzkiej diecezji ewangelicko-augsburskiej, sygn. 22, passim.

³¹ Ibidem, sygn. 21, 22, passim.

filiałem” — s. 216). Liczne fragmenty tekstu oparte są na literaturze popularnej, traktowanej co do wartości równorzędnie ze źródłami aktowymi. Zaliczyć do nich można relację o rywalizujących ze sobą łódzkich katolikach i luteranach, wznoszących swoje świątynie w bardzo bliskim sąsiedztwie (s. 212). Podobny walor ma relacja o postawie pastora Friedricha Metznera podczas powstania listopadowego (s. 136). Skorygowania wymaga podana za Walerym Przyborowskim informacja o liczącym 1500 członków niemieckim towarzystwie strzeleckim w Łodzi (s. 152). Jego liczebność nigdy nie przekroczyła 200 osób³².

Wskazać można liczne błędy dotyczące terminologii, interpretacji źródeł. „Etat” to budżet — plan finansowy, nie zaś „podstawa finansowania” parafii (s. 142). Podstawę finansowania stanowiły dochody. „Kalkulant” to według Autorki „osoba dbająca o organy” (s. 134, 143). W rzeczywistości mowa jest o „kalikancie”, czyli obsługującym, depczącym („kalikującym” — od łac. *calicare* = *deptać*) miechy organów podczas grania na nich; termin używany w polszczyźnie od co najmniej XVII w. Wypadałoby też wiedzieć, że łokcie metryczne nie są tożsame z łokciami kwadratowymi i nie mogą być miarą powierzchni (s. 135). Bardzo często H. Krajewska posługuje się językiem źródeł, nie wyjaśniając znaczenia używanych terminów i określeń, np. „polska partia” (s. 153), „odszczenieńcy” (s. 106–107), „nawrócenia” (s. 91), „uznani Decyzją Piotrkowskiego Gubernatorstwa” (s. 109).

Wiele błędów zawiera materiał toponomastyczny, zarówno dotyczący Łodzi, jak i okolic, co budzi zdziwienie, ponieważ Łódź jest miastem rodzinnym Autorki. Nie było w Łodzi i nie ma ulicy o nazwie „Drawska”; w podanej przez Autorkę lokalizacji była i jest ul. Drewnowska (s. 175). Dawna ul. Długa to dzisiejsza ul. Gdańska; nigdy nie nosiła nazwy „Czerska” (s. 135), a „ul. Felesztyńskiego” to ul. Felsztyńskiego (s. 203). Z kolei „Machule Małe” to Moskule Małe (s. 137), „Grabinieć” to Grabieniec (s. 290), „Kowaliczyzna” to Kowalszczyzna, a „Eufemianów” to Eufeminów (s. 138). Nie było w Królestwie Polskim miejscowości o nazwie „Stalowa” (s. 232). Błędnie zlokalizowany został Kicin („30 km od Łodzi”), siedziba głównego w latach sześćdziesiątych XIX w. zboru baptystów (s. 236). W rzeczywistości Kicin, leżący blisko granicy pruskiej, pod Przasnyszem w guberni płockiej, dzieliło od Łodzi ponad 200 km³³. Trudno też uznać Żyrardów i Gąbin za miasta leżące w okolicach Łodzi (s. 237).

Liczba błędów, uchybień i usterek, które znalazły się w książce, zdumiewa, albowiem Autorka znana jest piszącemu te słowa z dbałości o szczegóły, staranność i precyzję wykładu, a wskazane wyżej nie są przecież jedynymi³⁴. „Jeśli źródła nie podają imion i nie udało się ich ustalić w dalszej kwerendzie, podawane są tylko nazwiska”, informuje Autorka (s. 37); to samo zdanie znajdziemy

³² K. Woźniak, *Towarzystwa strzeleckie w miastach Polski środkowej w XIX i na początku XX w.*, „Łódzkie Studia Etnograficzne” 39, 1987, s. 159, 161.

³³ H.R. Tomaszewski, *Baptyści w Polsce w latach 1858–1918*, Warszawa 1993, s. 53.

³⁴ H. Krajewska, K. Woźniak, rec.: *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 r.*, red. Krzysztof A. Kuczyński, Barbara Ratecka, Łódź 2001, „Rocznik Łódzki” 50, 2003, s. 234–242.

powtórzone na s. 46 w przypisie 21. Trudno orzekać o zakresie „dalszej kwerendy”, ponieważ wystarczyłoby przejrzenie katalogów bibliotecznych bądź odpowiednich bibliografii. Ogromna większość inicjałów nierozwiązanych dotyczy bowiem osób, które zarówno badaczom historii protestantyzmu, jak i dziejów Łodzi i jej mieszkańców powinny być znane jako „nazwiska pierwsze”, poczynszy od Ulricha Zwinglego (s. 76). Ze środowiska łódzkich protestantów są to: Jan Cieślars, Alfred Daube, Adolf Löffler, Bruno Löffler, Karol Serini. Spośród autorów opracowań dotyczących dziejów protestantyzmu, historii Łodzi, historii gospodarczo-społecznej: Eugeniusz Ajnenkiel, Zofia Daszyńska-Golińska, Helena Duninówna, Oskar Flatt, Severin Gawlitta, Jakub Glass, Stefan Grelewski, Przemysław Hauser, Eugen Oskar Kossmann, Zygmunt Lorentz, Kurt Lück, Peter Nasarski, Leszek Olejnik, Daniel Olszewski, Józef Raciborski, Michał Rawita-Witanowski, Walter Scheibler, Jan Stahl, Jan Szeruda, Jan Wąsicki i wielu innych. Tekst obciążają też liczne błędy w pisowni imion i nazwisk: Waldemar zamiast Woldemar (Gastpary); Adolf zamiast Alfons (Pellowski); Gehling zamiast Gehlig (Otto)³⁵; Bronisławski zamiast Bonisławski (Ryszard); Traugutt zamiast Traugott (Keilich); gen. Lassowski zamiast gen. Lessowski³⁶; Mayerhoff zamiast Meyerhoff (Teodor); Wergan zamiast Wergau (Robert); Teichert zamiast Teuchert (Krystian); Eiser zamiast Eisert (Karol); Steiner zamiast Steinert (Adolf). Zdumiewa zmiana nazwiska wybitnego architekta Józefa Piusa Dziekońskiego na „Pielowski” (s. 180)³⁷. Z kolei członek komitetu budowlanego łódzkiego kościoła św. Trójcy, sołtys Nowosolnej, Klebsattel nie mógł mieć na imię Schultheis (s. 126), gdyż jest to niemiecka nazwa jego funkcji³⁸. W całym tekście książki nie zastosowano zasady podawania pełnego brzmienia imion osób przy pierwszym ich przywołaniu w tekście, co sprawia, że np. Anna Helena Geyer potraktowana została jako trzy różne osoby (por. s. 372, 379, 525). Z kolei zapis nazwiska Zbigniewa Paska w indeksie (s. 534) sugeruje, że mamy do czynienia w dwiema osobami. Podobnie jest w przypadku pastora Rudolfa Schmidta (s. 537).

Powyższe uwagi wiążą się z licznymi zastrzeżeniami co do kształtu edytor-skiego książki. Można odnieść wrażenie, że brakło starannej redakcji, brakło korekty. Mamy bowiem w książce niezręczności językowe („dalsi członkowie rodziny: żona i syn” — s. 180), błędy gramatyczne, „zaległość” zamiast

³⁵ Autorka poprzestała na zawierającym ten błąd opracowaniu Jacka Strzałkowskiego, *Architekci i budowniczowie Łodzi do 1944 r.*, Łódź 1997, nie sięgając do nowszego opracowania: K. Stefański, *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 r.)*, Łódź 2009, s. 59–62.

³⁶ AGAD, Komisja Województwa Kaliskiego, sygn. 423d, k. nlb.

³⁷ K. Stefański, *Kaplica grobowa Karola Scheiblera. Perła architektury neogotyckiej*, Łódź 2006; idem, *Ludzie, którzy zbudowali*, s. 51–52.

³⁸ Oryginalny tekst niemiecki brzmi: „Mitglieder des Baukomitees waren: [–] Johann Adamowski aus Lodz-Neustadt und der Schultheiß Klebsattel aus Neusulzfeld” (A. Schmidt, *Die St.-Trinitatis-Kirche. Evangelische Muttergemeinde in Lodz*, Mönchengladbach [1988], s. 16).

„z odległości” (s. 217), błędy ortograficzne (orzeł, pogoń, mazurek Dąbrowskiego – pisane z małej litery jako nazwy własne godeł i hymnu – s. 152); „adwentyści dnia siódmego” – jako nazwa kościoła (s. 90 i in.), liczne literówki (np. „Der Hausfreund” – s. 30, „protetantyzm” – s. 90, „Jahehundert” – s. 157). Odrębny problem stanowi posługiwanie się określeniem „kalwin”, „kalwini” w odniesieniu do wiernych Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. To silnie zakorzeniona w polszczyźnie maniera języka potocznego, w którym utrwaliła się ta forma, odbierana niegdyś jako lekko pejoratywna, piętnująca. Wydaje się, że w opracowaniach naukowych należałoby posługiwać się określeniem „kalwinista”, „kalwinistka” lub przynajmniej tę oboczność zasygnalizować.

Istotnym i poważnym problemem książki jest jakość aparatu krytycznego. Przy wielu informacjach, np. obszernych biogramach burmistrzów i prezydentów Łodzi, nie ma podanego źródła (s. 44–55). Może jednak to rozwiązanie jest lepsze niż odsyłanie w przypisach „na Berdyczów”? Przykłady takiego łamania zasad rzetelności badawczej i warsztatowej są liczne. Na s. 63 przypis 63 zawiera obszerne odesłania do literatury niemieckiej mającej potwierdzać szeroki krąg geograficzny przybywających w latach dwudziestych XIX w. do Królestwa Polskiego i Łodzi osadników. Tymczasem na wskazanych stronach mowa jest o: skupieniach kolonistów niemieckich w Królestwie Polskim u schyłku XIX w. (*Niemieccy osadnicy w Królestwie Polskim 1815–1915*, red. W. Caban, Kielce 1999, s. 31); o początkach ul. Piotrkowskiej (E.O. Kossmann, *Deutsche mitten in Polen. Unsere Vorfahren am Webstuhl der Geschichte*, Berlin–Bonn 1985, s. 28); o niemieckich osadnikach rolnych przed 1806 r. (E.O. Kossmann, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum*, Leipzig 1942, s. 23–45). Na s. 157 przypis 154 odsyła do literatury mówiącej o inicjatywach pastora Bertholda Klemensa Rondthelera, tymczasem w przywołanej w przypisie książce E.O. Kossmanna mowa jest (na wskazanej s. 35) o łęczyckich księgach sądowych z 1774 r. Na s. 207 przypis 377 mający odnosić się do zdania o hojności rodziny Scheiblerów i Herbstów na rzecz kościoła, odsyła do informacji o strukturze wielkiej burżuazji łódzkiej w książce Stefana Pytłasa, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, s. 40, 41 i in. Te i wcześniej przytoczone nierzetelne odesłania źródłowe podważają zaufanie do aparatu krytycznego w całej książce, stawiają pod znakiem zapytania jakość warsztatu naukowego Autorki.

Zastrzeżenia budzi także sposób zaprezentowania materiałów statystycznych, niezwiązanych w czytelny sposób z tekstem. Kilka nienumerowanych zestawień tabelarycznych i wykresów stanowi część „Zakończenia” książki (s. 439–448). W tabeli struktury wyznaniowej Łodzi (s. 442–443) użyto nierozwiązanych skrótów i nie wyjaśniono, dlaczego z kilku istniejących w źródłach danych liczbowych odnoszących się do jednego roku wybrano uwidocznione w tabeli. Z kolei na s. 441 dwa bliźniacze co do treści zestawienia opatrzone odmiennie i dość nieporadnie zredagowanymi tytułami: „Reformowani 1897 r., języki, którymi się posługiwali” i „Języki, którymi mówili luterańscy. 1897 rok”. W obu zabrakło określenia obszaru, do którego dane liczbowe się odnoszą.

*

Dokonany przez H. Krajewską opis dziejów łódzkich społeczności protestanckich ma charakter wtórny, powielający znane ustalenia. Dla polskiego odbiorcy jest atrakcyjny o tyle, o ile udostępnia mu obszerny materiał z publikacji niemieckojęzycznych. Treść książki wyraźnie potwierdza tezę, że archiwalia niemieckie nie wniosą już niczego istotnego dla poznania problemów wyznaniowych Łodzi (i szerzej: Królestwa Polskiego) w okresie do 1914 r. Materiały te są rozpoznane i były wielokrotnie spożytkowane w dawnych publikacjach. Natomiast nie w pełni jeszcze wykorzystane pozostają polskie (łódzkie i warszawskie) zasoby źródłowe, zwłaszcza te ich kategorie (księgi hipoteczne, akty notarialne), które ujawniają kwestie majątkowe, własnościowe poszczególnych parafii czy instytucji związanych z poszczególnymi denominacjami. Trudno też wyobrazić sobie dalsze badania bez sięgnięcia do archiwaliów petersburskich. Z całą pewnością należą do nich dokumenty zgromadzone w ogromnym zespole departamentu spraw duchownych obcych wyznań, zwłaszcza fond 733 i 821, a prawdopodobnie i inne. Bez ich wykorzystania każda kolejna próba opisu problemów wyznaniowych, a po części także narodowościowych w Łodzi przed 1914 r. będzie tylko kolejną nową opowieścią znanej już historii. Zgodzić się trzeba z Autorką, że treść książki nie wyczerpuje całkowicie badanego przez nią zagadnienia (s. 36). Źródłem tego niedosytu są jednak nie tylko niedostatki materiałowe (źródłowe), choć i one są poważne, ale również brak jasno określonego celu pracy i zdefiniowania kluczowych pojęć. W efekcie trudno dopatrzeć się w książce odpowiedzi na pytanie, jak „idea pracy wpływała na rozwój i funkcjonowanie miasta”, jakie były relacje „między edukacją a ewangelizacją”, wreszcie, jaki był ich wpływ na „integrację i kultywowanie wartości protestanckich” (s. 36). O niezrealizowaniu celów pracy przekonuje zakończenie nie odnoszące się do żadnego z wyżej wymienionych pytań. Czytamy w nim natomiast m.in. o poprzedzających książkę H. Krajewskiej publikacjach, w których „Ukazywano tolerancję religijną [–] wielowyznaniowość, koegzystencję wyznaniową, bedeker wyznaniowy” (s. 437). Czemu „bedeker” (baedeker) jest dla Autorki oswojonej z językiem niemieckim i peregrynującej po archiwach europejskich zjawiskiem z zakresu religii, nie wiadomo.

Próbie Hanny Krajewskiej zmierzenia się z problematyką określoną tytułem książki trudno uznać za udaną. Wadliwa jest koncepcja pracy, w której nie zdefiniowano kluczowego pojęcia „ewangelizacja”, zaliczając do niej praktycznie wszystkie przejawy działalności wspólnot wyznaniowych, łącznie z dokonaniami na polu edukacji. Treść książki rozmija się całkowicie z postawionymi na wstępie pytaniami o wpływ idei pracy na rozwój i funkcjonowanie miasta oraz rolę protestantów w jego życiu religijnym i kulturalnym, pozostawiając je bez jakiegokolwiek odpowiedzi. W przesadny, niepotwierdzony źródłami sposób wyolbrzymione zostało znaczenie Społeczności Chrześcijańskiej. Mylnie, w sposób sprzeczny z ustaleniami historiografii, przedstawiony został proces rozwoju społeczeństwa Łodzi, a brak określenia jej zmieniających się granic przyniósł pominięcie wielu wydarzeń i zjawisk, które rozegrały się w przestrzeni miejskiej.

Ustalenia Autorki dotyczące dziejów poszczególnych wyznań mają w warstwie faktograficznej charakter wtórny. W wywodzie opartym głównie na literaturze niemieckiej różnej proweniencji i wartości z rzadka tylko przywoływane są nowe źródła. Zaprezentowany przez Autorkę obraz łódzkiej społeczności protestanckiej jest w dużej mierze portretem opartym na szkicach dokonanych przed laty przez niemieckich duchownych i dziejopisów. Bardzo poważne zastrzeżenia budzi jakość aparatu krytycznego. Liczne są odesłania do fragmentów opracowań nie mających niczego wspólnego z tekstem książki. Zdarzają się odwołania do źródeł i opracowań, rzekomo wykorzystanych, ale nieznanych Autorce z autopsji. Zdumiewa brak odesłań Autorki do jej wcześniejszych publikacji, przy dosłownym przytaczaniu ich fragmentów. Brak dobrej redakcji tekstu i korekty zaowocował błędami (rzeczowymi, składniowymi, ortograficznymi) i usterkami (powtórzenia), które w takiej publikacji nie powinny występować.

Streszczenie

Rozwój i zróżnicowanie społeczności protestanckiej w tworzącej się metropolii przemysłowej, jaką stawała się Łódź w latach 1820–1914, nie były dotąd przedmiotem pogłębionych badań. Wydana w 2014 r. książka Hanny Krajewskiej (*Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warszawa) stara się wypełnić tę lukę, opisując poszczególne denominacje oraz dziedziny i formy szczególnej aktywności ich członków: ewangelizację i edukację. Nie jest to próba udana. Wadliwa jest koncepcja pracy, w której nie zdefiniowano kluczowego pojęcia „ewangelizacja”, zaliczając do niej praktycznie wszystkie przejawy działalności wspólnot wyznaniowych, łącznie z dokonaniem na polu edukacji. Treść książki rozmija się całkowicie z postawionymi na wstępie pytaniami o wpływ idei pracy na rozwój i funkcjonowanie miasta oraz rolę protestantów w jego życiu religijnym i kulturalnym, pozostawiając je bez jakiegokolwiek odpowiedzi. Mylnie, w sposób sprzeczny z ustaleniami historiografii, przedstawiony został proces rozwoju społeczeństwa Łodzi, a brak określenia jej zmieniających się granic przyniósł pominięcie wielu wydarzeń i zjawisk, które rozegrały się w przestrzeni miejskiej. Książka oparta głównie na literaturze niemieckiej różnej proweniencji z rzadka tylko przywołuje nowe źródła. Zaprezentowany przez Autorkę obraz łódzkiej społeczności protestanckiej jest w dużej mierze portretem naszkicowanym przed laty przez niemieckich duchownych i dziejopisów. Bardzo poważne zastrzeżenia budzi jakość aparatu krytycznego. Liczne są odesłania do fragmentów opracowań nie mających niczego wspólnego z tekstem książki, a także do źródeł i opracowań rzekomo wykorzystanych, ale nieznanych Autorce z autopsji. Brak dobrej redakcji tekstu i korekty zaowocował błędami, które w takiej publikacji nie powinny się znaleźć.

The Protestants of Łódź during the Nineteenth Century — a Polemic

The development and differentiation of the Protestant community in the emergent industrial metropolis of Łódź (1820–1914) has not until now been the topic of in-depth research. The book by Hanna Krajewska (*Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*, Warsaw 2014) endeavours to fill this gap by describing particular denominations as well as the domains and forms of the activity of their members: evangelization and education. This, however, is an unsuccessful attempt, starting with the erroneous notion of the publication, which does not define the key concept of “evangelization” but encompasses all symptoms of the pursuits of the religious communities, including education. The content totally ignores and leaves unresolved the questions posed at the onset, concerning the impact of the idea of work upon the development and functioning of the town and the role played by the Protestants in its religious and cultural life. The growth of the population of Łódź is depicted in a manner at odds with findings available in the historiography, and the failure to define the town’s changing boundaries has resulted in the neglect of numerous events and phenomena that took place within its urban space. The book is based predominantly on German literature of assorted provenance and only rarely does it refer to sources. A portrait of the Protestant community in Łódź, attempted by the author, was to a considerable extent proposed some years ago by German clergymen and historians. The quality of the critical apparatus provokes numerous reservations: the book frequently refers the reader to fragments of publications that have nothing in common with the reviewed text. In some cases references were made to sources and publications supposedly used by the author, but never read by her. The absence of good editing and proofreading has also resulted in multiple errors.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska

Bibliografia

- Badziak, Kazimierz, Karol Chylak, Małgorzata Łapa. „Łódzkie chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe (bez Kościoła rzymskokatolickiego) w latach 1914–1939”. W *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. Mariusz Kulesza, Małgorzata Łapa, Jacek Walicki, 67–130. Łódź: Wydawnictwo Ibidem, 2010.
- Badziak, Kazimierz, Karol Chylak, Małgorzata Łapa. *Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1914 roku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014.
- Budziarek, Marek. „Konfessionelle Koexistenz in Lodz im 19. und 20. Jahrhundert”. W *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820–1939. Eine schwierige Nachbarschaft*, red. Jürgen Hensel, 269–282. Osnabrück: fibre Verlag, 1999.
- Caban, Wiesław, red. *Niemieccy osadnicy w Królestwie Polskim 1815–1915*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1999.

- Chałupczak, Henryk, Tomasz Browarek. *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998.
- Czembor, Henryk. „Dzieje ewangelicyzmu w Łodzi (od początków do 1939 r.)”. *Kalendarz Ewangelicki* (1979): 217–225.
- Czembor, Henryk. „Dzieje luteranizmu w Łodzi”. *Rocznik Teologiczny* 19, nr 2 (1977): 20–67.
- Fijałkowski, Paweł. „Menonici na Mazowszu (od połowy XVIII w. do 1945 r.)”. *Rocznik Mazowiecki* 13 (2001): 233–258.
- Gastpary, Woldemar. *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do I wojny światowej*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 1977.
- Gąsiorowska, Natalia. „Z dziejów przemysłu w Królestwie Polskim. Osadnictwo fabryczne”. *Ekonomista* 22, nr 1 (1922): 1–40.
- Gorski, Stefan. *Niemcy w Królestwie Polskim*. Warszawa: Rychliński i Wegner, 1908.
- Grelewski, Stefan. *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1937.
- Heike, Otto. *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*. Leverkusen: Selbstverlag, 1979.
- Karczyńska, Helena. *Odnowiona Jednota Braterska w XVIII–XX wieku. Z dziejów ruchu religijnego herrnhutów w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i na świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2012.
- Karczyńska, Helena. „Osadnictwo braci czeskich i morawskich w zachodniej i środkowej Polsce”. W *Geografia historyczna a badania społeczno-gospodarcze*, red. Joanna Szczepankiewicz-Battek, 39–53. Legnica: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona; Łódź: Uniwersytet Łódzki. Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, 2009.
- Kopczyńska-Jaworska, Bronisława, Krzysztof Woźniak. *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2002.
- Kossmann, Eugen Oskar. *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1942.
- Kossmann, Eugen Oskar. *Deutsche mitten in Polen. Unsere Vorfahren AM Webstuhl der Geschichte*. Berlin: Westreuz-Verlag, 1985.
- Kotewicz, Ryszard. *Antoni Ostrowski (1782–1845). Ziemianin — przemysłowiec, założyciel Tomaszowa Mazowieckiego*. Warszawa: Neriton, 1995.
- Kowalczyk, Rafał. *Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego w latach 1807–1812*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010.
- Krajewska, Hanna. „Otto Heike i Kościół Ewangelicki w Łodzi”. W *Otto Heike — „Niemiecki dziennikarz z Łodzi” jako historyk*, red. Bernhard Kwoka, 59–66. Herne: Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen, 2004.
- Krajewska, Hanna. *Protestanci w Łodzi 1815–1914. Między edukacją a ewangelizacją*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 2014.
- Krajewska, Hanna. „Szkoły i nauka religii — udział łódzkich protestantów w procesie kształcenia młodzieży 1820–1914”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 40 (2000): 59–86.
- Krajewska, Hanna, Krzysztof Woźniak. Recenzja: *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 r.*, red. Krzysztof A. Kuczyński, Barbara Ratecka. *Rocznik Łódzki* 50 (2003): 234–242.
- Krech, Volkhard, Matthias Schlegel. „Auf der Suche nach dem «wahren Selbst». Über den Zusammenhang von Konversion und der Konstitution religiöser

- Identität". W *Religiöse Konversion. Systematische und fallorientierte Studien in soziologischer Perspektive*, red. Hubert Knoblauch, Volkhard Krech, Monika Wohlrab-Sahr, 169–194. Konstanz: Universität Verlag Konstanz, 1998.
- Kulesza, Mariusz, Małgorzata Łapa, Jacek Walicki, red. *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo Ibidem, 2010.
- Marchlewski, Wojciech. „Menonicy w Polsce. (O powstaniu społeczności menonickiej Wymyśla Nowego)”. *Etnografia Polska* 30, nr 2 (1986): 129–145.
- Matelski, Dariusz. *Niemcy w Polsce w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999.
- Oleńczak, Piotr. „Napoleońska twierdza Modlin w dobie Księstwa Warszawskiego. Wielka rozbudowa w latach 1811–1812”. *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku* 2 (2004): 195–229.
- Pytlas, Stefan. *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1994.
- Ratzlaff, Erich L. *Im Weichselbogen. Mennonitensiedlungen in Zentralpolen*. Winnipeg: Christian Press, 1971.
- Schmidt, Artur. *Die St.-Trinitatis-Kirche. Evangelische Muttergemeinde in Lodz*. Mönchengladbach: Heimatkreisgemeinschaft der Deutschen aus dem Lodzer Industriegebiet, 1988.
- Słoniowa, Anna. „Problemy liczebności, narodowości i wewnętrznego zróżnicowania burżuazji łódzkiej w drugiej połowie XIX w.”. W *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, red. Ryszard Kołodziejczyk. T. 3, 121–144. Wrocław: Ossolineum, 1983.
- Sobiczewski, Bernard. „Otto Heike i Archiwum Miejskie w Łodzi w czasach II wojny światowej”. W *Otto Heike — „Niemiecki dziennikarz z Łodzi” jako historyk*, red. Bernhard Kwoka, 67–80. Herne: Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen, 2004.
- Sosnowska, Joanna. *Działalność socjalna i opiekuńczo-wychowawcza Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (1885–1940)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011.
- Stefański, Krzysztof. *Kaplica grobowa Karola Scheiblera. Perła architektury neogotyckiej*. Łódź: Wydawnictwo Wing, 2006.
- Stefański, Krzysztof. *Ludzie, którzy zbudowali Łódź. Leksykon architektów i budowniczych miasta (do 1939 r.)*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy, 2009.
- Stegner, Tadeusz. *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sempex, 1993.
- Stegner, Tadeusz. *Polacy ewangelicy w Królestwie Polskim 1815–1914*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1992.
- Strzałkowski, Jacek. *Architekci i budowniczowie Łodzi do 1944 r.* Łódź: Nakład własny, 1997.
- Sygułski, Marek. „Sprawa zapewnienia deputatu drewna dla ewangelickiej szkoły elementarnej w kolonii ołęderskiej Grabieniec koło Łodzi w latach 1834–1852”. *Zeszyty Wiejskie* 9 (2004): 95–118.
- Teplitzka, Berta. *Portrety łódzkie*, oprac. Małgorzata Półrola. Łódź: Wydawnictwo Biblioteka, 2008.
- Tomaszewski, Henryk Ryszard. *Baptyści w Polsce w latach 1858–1918*. Warszawa: Słowo i Życie Oficyna Wydawnicza, 1993.

- Wieczorkowska, Iwona. „Społeczność ewangelicko-reformowana w Łodzi na przełomie XIX i XX wieku”. Praca magisterska, Uniwersytet Łódzki, 2000.
- Woźniak, Krzysztof Paweł. „Burżuazja łódzka, polska, europejska”. W *Imperium rodziny Poznańskich. Przywrócone dziedzictwo czasu i miejsca*, red. Maja Jakóbczyk, Katarzyna Kuropatwa-Pik, Cezary Pawlak, 47–65. Łódź: Muzeum Miasta Łodzi, 2012.
- Woźniak, Krzysztof Paweł. „«Ein feste Burg ist unser Gott». O religijności rodziny Scheiblerów i Herbistów”. W *Filmowy pałac ziemi obiecanej*, red. Ewa M. Bładowska. T. 1, *W stronę Scheiblerów*, 135–160. Łódź: Muzeum Kinematografii w Łodzi, 2011.
- Woźniak, Krzysztof. „Inicjatywy przemysłowe Rajmunda Rembielińskiego w Łodzi w latach 1820–1830”. W *Rajmund Rembieliński. Jego czasy i jego współcześni*, red. Alina Barszczewska-Krupa, 61–95. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Woźniak, Krzysztof Paweł. *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną, Pilicą a Wisłą od lat 70. XVIII w. do 1866 r. Proces i jego interpretacje*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.
- Woźniak, Krzysztof Paweł. „Nieśmiertelny «Lodzermensch» i inne figury. Uwagi nad książką Moniki Kucner pt. Literatura «ziemi obiecanej». Twórczość niemieckojęzycznych łodzian w XIX i na początku XX wieku”. *Rocznik Łódzki* 62 (2014): 215–230.
- Woźniak, Krzysztof Paweł. „Śladami Niemców w Łodzi i w Polsce środkowej. Dziedzictwo miejsca, czasu i ludzi w praktyce akademickiej”. W *Przyszłość wielokulturowości w Polsce? Nowe wyzwania dla antropologii kulturowej i etnologii*, red. Dorota Angutek, 77–87. Wrocław: Polskie Towarzystwo Źródłoznawcze; Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski, 2016.
- Woźniak, Krzysztof. „Towarzystwa strzeleckie w miastach Polski środkowej w XIX i na początku XX w.”. *Łódzkie Studia Etnograficzne* 39 (1987): 137–162.
- Woźniak, Krzysztof. „Wiejskie zaplecze Pabianic w I połowie XIX w.”. *Pabianiciana* 1 (1992): 67–73.
- Woźniak, Krzysztof. „Źródła finansowania przemysłu włókienniczego w okręgu łódzkim do lat pięćdziesiątych XIX wieku”. *Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych* 49 (1988): 41–64.
- Zwoleński, Piotr. „Rola wychowawczo-oświatowa duszpasterzy łódzkich w XIX i pierwszej połowie XX wieku”. W *Rola nauczycieli łódzkich w tworzeniu dziedzictwa kulturowego Łodzi*, red. Sławomir Gala, 185–206. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Biogram: Krzysztof Paweł Woźniak — historyk, etnograf; dr hab., adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego; zajmuje się udziałem ludności niemieckiej w życiu społecznym i gospodarczym Polski środkowej; www.kpwozniak.org; e-mail: krzywo@uni.lodz.pl.